

nr 2 2021

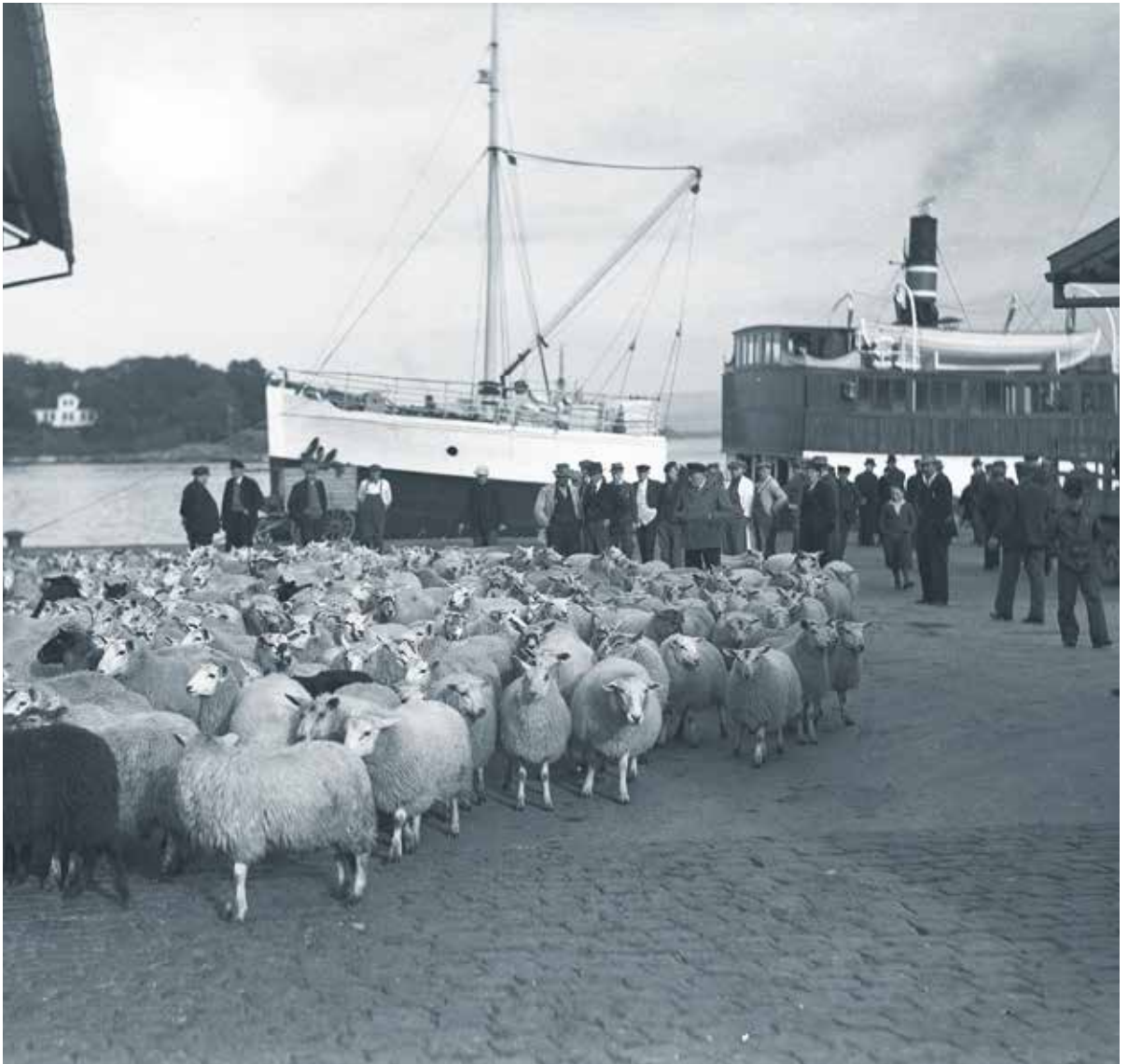

31. årgang

STAVANGEREN

medlemsblad for byhistorisk forening stavanger

VARIA-NUMMER

INNHold

Leder	4
<i>Rune Nedrebø</i> Hjarte i byen, rot i bygda	6
<i>Erik Rønning Bergsagel</i> Fryseskipene som revolusjonerte hermetikkindustrien	22
<i>Sverre Mauritzen</i> G. Hellstrøm – de gikk for gull	36
<i>Ernst Baasland</i> Hans Nielsen Hauge i Stavanger	46

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 2–2021

ERIK RØNNING BERGSAGEL (f. 1980), master i historie fra Universitetet i Bergen og fagansvarlig og røyker ved MUST- Norsk Hermetikkmuseum. Har skrevet flere artikler om hermetikkhistorie og er fagansvarlig for nye utstillinger ved Norsk Hermetikkmuseum/IDDIS.

ERNST BAASLAND (f. 1945) Dr. theol., professor i Oslo og flere utenlandske universiteter, har en omfattende vitenskapelig produksjon. I tiden som biskop i Stavanger (1998-2009) holdt han foredrag og skrev en rekke artikler om lokalhistoriske temaer, samt flere bidrag i Stavanger Byleksikon (2008). Han har også skrevet boken «Korsfylket. Rogalands røtter inn i vår tid» (2006).

SVERRE MAURITZEN, (f. 1943) siviløkonom med bred erfaring fra undervisning, næringsliv, regionale samarbeidsorganisasjoner, i politiske verv og som folkevalgt.

RUNE NEDREBØ, (f. 1954). Cand. mag med samfunnsfag, historie og engelsk. Har vore journalist i Dagbladet Rogaland, Bondevennen og Stavanger Aftenblad. For tida redaktør i Øyposten, lokalavisa for ryfylkeøyane.

LEDERENS SPALTE

Kjære medlem og leser av Stavangeren!

Årets andre utgave av medlemsbladet Stavangeren er et varianummer som reflekterer stor bredde i Stavangerhistorien.

Forsiden knytter an til Runde Nedrebøs fine artikkel *Hjarte i byen, rot i bygda*. Den tar for seg det nære forholdet som Stavanger har til omlandet sitt. Eller kanskje vi skal si det omvendt; det tette forholdet som Ryfylkeregionen har hatt til byen. Nedrebø risser opp et bilde som både framkaller smil og nostalgi, men som også er helt aktuelt. Han formidler hvordan store samferdselsprosjekter, kommunesammenslåinger og hvordan kulturforskjeller mellom by og land har endret seg fra midten av 1900-tallet og fram til i dag. Bildet fra Slakthuskaia er en god illustrasjon; det er lenge siden bøndene i fjordbygdene sendte levende sau til slakt i byen, heldigvis får vi vel si. Underjordiske tunneller og store veiprosjekter har overtatt for samværet på de fleste ferjesambandene. Nedrebø viser likevel hvordan båndene fortsatt er tett mellom by og bygd og konstaterer at den tidligere bykommunen Stavanger har blitt en typisk distriktskommune. Han undrer seg også om hva byen vil med bygda. Det er et interessant spørsmål, også for oss i Byhistorisk forening. Dette bør vi forholde oss til i framtidens foredragsserier og publisering.

Temaet i artikkelen *Fryseskipene som revolusjonerte hermetikkindustrien* av Erik Rønning Bergsagel tar også utgangspunkt i moderniseringsprosesser som startet i 1960-årene. Hermetikkindustrien som var så viktig for inntektene i Stavanger gjennomgikk store strukturendringer og rasjonalisering, og fryseskipene var viktige i så henseende. Bergsagel forteller levende om dette lite utforskede kapitlet i etterkrigstiden, og henvender seg også til stavangerfolk som kan vite mer. Her er det bare å følge oppfordringen, jeg tror

sjansen er stor for at våre medlemmer enten selv deltok, eller kjenner noen som var med på denne interessante perioden!

I artikkelen *G. Hellstrøm – de gikk for gull* av Sverre Mauritzen får vi innblikk i en interessant side av håndverksproduksjon i Stavanger; Gullsmedfirmaet G. Hellstrøms allsidige og kvalitetsbevisste produksjon gjennom 90 år og over tre generasjoner. Firmaets produkter dukker fortsatt opp som attraktive objekter i samlermarkedet.

I anledning 250-års jubileet for Hans Nilsen Hauges fødsel har Ernst Baasland skrevet et bidrag som har for seg både Hauges liv og virksomhet, og virksomheten til haugianerne i et videre perspektiv. Her får vi også presentert blant annet John Haugvaldstad som lokal og driftig representant for bevegelsen, og vi følger den omfattende virksomheten i byen gjennom 1800-tallet. Også i dag tar mange bevegelser og aktører til seg Hauge-arven når de skal sette sin egen virksomhet i perspektiv.

Vi takker forfatterne for fine bidrag og godt samarbeid og håper at utgaven vil falle i smak!

Med et lønnlig håp om at året skal gi oss bedre mulighet til å samles til medlemsmøter enn 2021, ønsker redaksjonen og styret i Byhistorisk forening alle medlemmer en riktig god jul og et godt nytt år!

Anne-Tove Austbø.
Fotograf: Elisabeth Tønnesen/
Museum Stavanger

RUNE NEDREBØ

HJARTE I BYEN, ROT I BYGDA

Sjernerøyane skal ha 365 øyar, holmar fluer og skjer. Øyane er prega av velpleidd kulturlandskap, og seks av dei sju Sjernerøyane er i dag bundne saman med bruer. Her frå Fårasundet med brua mellom Kyrkjøy og Aubø (t.v.). Det var på Aubø Rune Nedrebø vaks opp. Ramsvik på Kyrkjøy ligg til venstre, på holmen i midten, Eriksholmen, er det butikk og til høgare, på den bakerste øya ser me Furregarden. (Foto: Rune Nedrebø)

«Fjorden kom brei og djerv vestfrå og greip med griske, krokute fingrar langt inn i fjellheimen. Han var ein kaut og lunut kar, og ein kunne aldri vera trygg for kva han fann på vinterstider når nordvesten gjekk inn i han som sju vonde ånder.

Men elles rådde han ikkje rømde åleine. Det finst alltid dei som vil leggja den overmodige steinar i vegen. Ein stad stakk eit skamlaust skjer nasen opp over yta og terga han. Og ein annan stad låg ein holme og ville temja galningen.

Fjorden kunne øsa seg opp i kvit harme, - Han kunne spora bårane til dei bar seg som styrlose gangarar og eksa mot land så skumet stod grønt som gall mot berget, - vika laut han, og vidare innover fekk han alltid fara spakare enn han hadde kome.

Ja, her var holmar og skjer og fluer, ei vedunders mengd som ingen visste tal på. Og øyar var her med, både store og små, - ei for kvar dag i året, sa folk frå gamalt. Ingen hadde vel rekna etter. Men talet var nok ikkje så reint utor leia». (Frå romanen «Året har ingen vår» av Alfred Hauge.)

Det var dette landskapet eg vaks opp i. 365 øyar, holmar, fluer og skjer. Eit eventyrlandskap. Far og mor var bønder, og dreiv gard på Aubø. Butikken låg i Aubøsundet, og det var kontaktpunktet med den store verda. Her kom den trufaste, svarte fjordabåten kvar morgon og kvar kveld. Kvar morgon i sjutida til byen via ei mengde stoppestader i øyriket på sin veg mot Stavanger. Og retur kvar ettermiddag i halv tre-tida via dei same stoppestadene. Fjordabåten hadde med seg varer og post, og butikken til Sverre og Signy Halsne var møteplassen både for handel og for å høyra nytt.

Sjernerøyane har lenge vore eit populært utfartsmål for stavangerfolk, både til hytta og med båt. Nausthytter, som her på Nord-Talgje, var eit forsøk på å imøtekoma ynskje om ei sjønær tomt, men med konsentrert utbygging. Helgøysund blir rekna som innfallsporten til Sjernerøyane frå sør. (Foto: Rune Nedrebø)

Mange ser for seg Judaberg som eit sentrum nord i Nye Stavanger. Det er blitt eit knutepunkt for både ferjer og hurtigbåtar, med butikkar, skule, sjukeheim. (Foto: Rune Nedrebø)

Langt til byen

Den gong, på 50- og 60-talet låg Stavanger ei heil dagsreis unna, og Sjernerøyane levde stort sett sitt eige liv. Det var eigen kommune, med eigen ordførar, eigen bank, doktor-kontor og folkeskule og framhaldsskule. Ei byreis den gong var oppleving både for store og små. Frå restaurasjonen om bord dufta det nykokt kaffi på kjel, og stuerten selde kaffi og påsmurt på porselenservise. I gangen utanfor stod fryse-boksen med is.

Dei vaksne sat og prata, dei mest reisevane tok turen opp til skipperen i styrhuset, mens andre søkte ned i salongen i botnen av båten. Særleg frå byen kunne her vera folksamt, og gode historier blei gjerne fyrt opp med ein liten knert frå innerlomma.

Under bakken hadde kyr eller stutar som skulle på si siste reis tilhald. I byen var det om å gjera å få seld dei til ein god pris, noko som ikkje alltid lukkast. Den tids uregulerte jordbrukshandel føregjekk gjerne med at oppkjøparar møtte opp då båten la til kai i byen og betrakta dyra. Taktikken var å visa så lite interesse som mogleg, eller til og med drop-pa heile handelen, for så å møta opp igjen når båten skulle gå for å sjå om det var nokon som ikkje hadde fått selt dyra sine. Då kunne oppkjøparen gambla på at bonden hadde mjukna såpass at han i staden for å ta dyra med heim igjen, var viljug til å selja dei til ein spottpris. Dette var rå kapitalisme på sitt tøffaste.

Stavanger var byen for øyfolk, som sjeldan eller aldri kalla byen med sitt rette namn, men berre omtala han som «by'n». Både far min og mor mi kledde seg opp i sin finaste stas når dei skulle til byen. Far hadde alltid dress, kvit skjorte, slips, blankpussa sko, hatt og frakk og brun reise-veske. Kva mor mi hadde på seg, hugsar eg ikkje like godt, men det var nok i same stilen. Det var nok fleire grunnar til at det var slik. Nesten alle kledde seg opp når dei skulle på bytur, det var kutymen. Men det var nok også eit ynskje om å stå på like fot med den «finare» byen. I dag ville me vel kalla det for underdanigheit i forhold til byfolk. Far min unnlet då heller aldri å bemerka at byfolk aldri kledde seg opp når dei skulle på hytta på Sjernerøyane. Ingen av dei kom i dress og slips, og pikk og pakk hadde dei med seg i ryggsekken.

Stavanger har alltid hatt ei til-
trekning til Ryfylke, og Ryfylke til
Stavanger. Øyane ligg som perler
på ei snor nordover frå byen.
(Foto: Rune Nedrebø)

Skiljet forsvann gradvis

Dette skiljet mellom by og land forsvann gradvis utover mot tusenårsskiftet. I dag kan du med godt samvit reisa frå Sjernarøyane til byen i dongeribukse, joggesko og boblejakke, nesten same kva ærend du har. Men i dag er Stavanger blitt ein heilt annan by enn det stivna samfunnet han var då eg vaks opp. Stavanger er blitt ein innflyttarby prega av vekst og velstand for det breie lag. I dag har utjamninga mellom by og land kome så langt at det til og med er heilt naturleg for ein frå bygda å finna seg ein partner frå byen. Det var sjeldnare kost før. I foreldra mine sin generasjon fann dei helst ektemaken på nabogarden, og i min generasjon var det heller ikkje vanleg å gifta seg med nokon frå byen. Til det var kulturkløfta mellom by og land framleis for djup.

Dei første hyttene blei bygde på Sjernarøyane i mellomkrigstida, og sett med dagens augo gjekk ikkje alltid alt rett føre seg. Småbrukarar med lite pengar og endå mindre klar over kva verdiar dei sat på, selde flotte viker eller nes til hyttetomter for ein slikk og ingenting. I deira augo var desse områda ikkje verd noko, dei kunne ikkje fø ei ku ein gong, og då nokon dukka opp og ville betala for å overta stasen, var dei ikkje vanskelege å overtala.

I min barndom og ungdom på 50-, 60- og 70-talet var hyttefolket i Sjernarøy framleis dominert av betrestilte familiar frå Stavanger. Men utover på 70-talet skjedde det ei endring. Kommunane blei meir klar over kva verdiar dette var, og begynte å leggja planar for at inntekter frå hyttebygging skulle koma grunneigarane til gode i eit meir langsiktig perspektiv.

Ved overgangen mellom 60- og 70-talet kom dessutan eit nytt lovverk på plass, som gjorde det enklare for kommunane å regulera hyttebygginga: Strandplanlova og plan- og bygningslova. Nå blei eit belte langs strendene på 100 meter freda mot utbygging. Dessutan skulle hyttebygginga haldast mest mogleg unna gardsdrifta, for å unngå konflikstar. Alt dette kravde planlegging og infrastruktur, og det kosta pengar. Dermed blei det mest hensiktsmessig å samla hyttebygginga i koloniar, hyttefelt, på same måten som fastbuande fekk tomter i byggefelt.

Slik blei dei første hyttefelte etablert, kor grunnen blei bygsla bort. Dette fall saman med velstandsauken i Stavanger, og plutselig blei hyttekoloniane på Sjernarøyane, og

andre stader, demokratisert. Nå kunne også vanlege folk skaffa seg ei hytte. Etter kvart som Stavanger vaks og blei rikare, og etterspørselen etter hytter auka, skaffa Finnøy seg raskt stempelet som «nei-kommunen». Det var buplikt på alle bustadeigedommar, og då politikarane i 1977 diskuterte problematikken kring hyttebygging, blei det hevda frå «kompetent hald» at Finnøy alt hadde så mange hytter at det var eit problem. Difor var det stor semje mellom politikarane å føra ei restriktiv linje når det galdt hyttebygging.

Bedehus eller ungdomshus

Som nemnt var livet på Sjernarøyane i langt mindre grad prega av den store byen i sør i min ungdom, enn i dag. Underhaldninga bestod stort sett i å møta opp på krambua i Aubøsundet om kvelden då båten kom for å høyra nytt og få utdelt posten. Utanom det stod valet mellom bedehuset og ungdomshuset. Det var to verdar. «Øst er øst, og vest er vest, og aldri skal de to møtes», heiter det, og slik var det også her. Det var eit skarpt skilje, eit skilje som ikkje såg ut til å eksistera på same måten i byen. Mangfaldet var større der, og høvet til å finna din eigen veg var større.

Med posten kom Aftenbladet, eller berre bladet, eller avisa, og det blei like mykje rekna som bygda si avis som ei byavis. Det skuldast ikkje minst profilar som Jon Moe, Alfred Hauge og Per Surnevik.

Om sommaren, for det var stort sett då det skjedde, var det spalte opp og spalte ned i Aftenbladet der det blei kunngjort kor det var dansetilstellingar: Tippen, Østhusvik, Mosterøy, Heia, Fister, Aubøsund, Foreneset og Nedstrand.

Då galdt det om å ha båt, for vegen ut frå øyane gjekk framleis med båt. Det blir fortalt om to brør som følte at tampen brann, og møtte opp hos banksjefen på Sjernarøy for å be om lån til båt, for dei ville reisa på dans. Økonomen deira var på stell, og alt burde liggja til rette for eit ja, trudde dei. Men banksjefen var sjølv ungkar, og avslo søknaden kontant. Dette var unødvendig luksus, meinte han.

Heldigvis ga dei ikkje opp, og «Friaafjord» kom til øyane, med godt resultat.

Ungdom frå både bygd og by reiste på dans i Ryfylke om somrane. Kom du til byen ein sommardag på den tida, var byen fullstendig aude. Alt som skjedde, det skjedde på bygda laurdagskveldane.

Opphevinga av buplikta førte til at hus i bustadfelt, som dette på Nesheim i Sjernarøyane, kunne brukast til hytter. Bare eitt av husa har fastbuande, dei andre blir brukt til fritidsbustader. Det var først då buplikta blei oppheva at boligfeltet blei utbygd. (Foto: Rune Nedrebø)

På 70-talet skaut utviklinga fart, som gjorde at øyane, og bygdene generelt, blei meir og meir lik byen. Utdanningsrevolusjonen og innføringa av niårig ungdomsskule danna opptakten til dette. I Rogaland gjekk det frå eit dusin realskular til mange titals ungdomsskular. Det gryande ungdomsopprøret som kom i kjølvatnet av dette, sette også sine spor i øyane. Det viser til dømes dette lesarbrevet frå den respekterte læraren Johan Hovda frå Talgje i 1972:

«17. mai var eg på Rennesøy og Mosterøy og såg korleis dei feira dagen. Og då eg reiste utover til byen om kvelden sa eg med meg sjølv: «Sandeleg er her mykje fin ungdom mellom oss». Seinare fann eg ut at ikkje all ungdom er fin. Eg bytte båt i byen og skulle inn over fjordane. Men nett før me la frå kaien, kom det ein gjeng om bord. 20-30 gutar og jenter som skulle på fest ein stad inne på øyane. Somme sette seg til å røykja, andre rekte att og fram – og då båten var komen godt og vel frå bryggja, tok dei til å halda eit lurveleven. Somme drog opp flasker frå bak- og indrelommar og patta og drakk. Andre var alt påverka av alkohol. Dei tok til å skråla og syngja og banna og snakka stygt. Somme gjekk ut og inn og slo dørene så heile båten skalv. Gutar og jenter sat tett saman og klinte og kyste og gumla på tygge-gum. Kleda og alt var etter siste skrik: Hår og skjegg og slitne dongeribukser og stygge skor og alt var i orden. Det vil seia at alt var «tøfft».

Eg var svoltet etter dagen og hadde funne meg ei skjeva og sat og togg på. Men så kom eit par og sette seg rett framføre meg og til og klina og kyssa, og togg og togg på gummi. – Eg mista heilt matlysten, og slutta med skjeve-etinga – og tok til å svelja og svelja og ville spy. Eg strekte meg og eit par gonger, men greidde med mykje strev å halda skjeva på plass i magen. – Guten framføre og to – tre andre skjegla stygt og sinna på meg.

Først tenkte eg at eg ville tala roleg og høfleg til dei – sagt at eg åt og spurt varsamt om dei ikkje kunne halda opp «med det der» til dei kom på land. Men til all lukke let eg det vera», skriv Hovda, og avsluttar brevet med:

«Me som voks opp for ein mannsalder sidan hadde det trøgt og kummerleg på mange måtar. Me tenkte me skulle gjera det lettare og betre for etterkomarane våre. Me gjorde det – let dei få mat og klede og leiker og alt det dei peika på – ikkje nei til nokon ting – aldri ris – var berre snille og

Nyskapinga Innbyggartorg blir nå prøvd ut i Finnøy og Rennesøy. Det er eit grep for at den nye kommunen skal koma nærare innbyggjarane. Innbyggartorga skal både fungera som møteplass og som kontaktpunkt med kommunen. Her går det an å avtala møter med politikarar eller saksbehandlarar enten på storskjerm eller fysisk. (Foto: Rune Nedrebø)

snille og snille – elles kunne dei få kompleks. No ser me resultata – og no får me takka!», skreiv læraren.

Nå var ikkje alle av same oppfatninga. I eit anna lesar-brev i same avisa skriv ein annan lærar, Toralf Baldersheim, dette diktet i 1972. Han var lærar på sentralskulen på Finnøy.

«Fy, for ei skam med langt hår og skjegg.
Det heng jo ner som ein løveegg.
Det stengjer for utsyn til alle kanter.
«Nei, fint er det ikkje, seier gamle tanter.

Nå må langt hår vekk,
Og stappast ner i ein sekk.
Dei masar frå morgon til kveld,
men ungdommen let det gro lell.

Gamle folk krev piggpergamot og knottekalott.
Dei seier at det er det som er flott.
«Fossilane» vil at det skal vera som i gamle dar,
då folk hadde kort hår på kvar
ein gard.

Eg tykkjer at ungdommen må få vera slik dei vil,
utan at dei klypte skal gjera seg til.
Nei, nå må det vera slutt på detta maset.
La håret få gro slik som grønne
graset.

Bylgjene gjekk med andre ord høgt om den nye stilen, også i Finnøy.

Sosial utjamning

Den nye tida som banka på døra på 70-talet, bringa utan tvil Ryfylke og Stavanger nærare kvarandre. Me har alt nemnt utdanningseksplasjonen og den sosiale utjamninga som olja førte med seg i Stavanger. Men det blei også ei sosial utjamning mellom by og land. Med SV'aren og sjernarøybuen Berge Furre som leiar av landbrukskomiteen på Stortinget blei det eit kraftig inntektsløft i landbruket. Ein innsats han måtte venta i mange år på å få den takken for, som han fortente. Eigentleg har han vel ikkje fått han

Finnfast la grunnlaget for at Finnøy i dag er ein del av Nye Stavanger kommune. Den undersjøiske tunnelen mellom Finnøy og Rennesøy blei åpna 30. oktober 2009 av dåverande samferdselsminister Magnhild Meltveit Kleppa. Til høgre står finnøyordførar Kjell Nes. (Foto: Jon Asgaut Flesjå)

Pullerten på kaien i Aubøssund har tydelege merke etter vaieren frå tallause båtanløp av fjordabåtane. (Foto: Rune Nedrebø)

Krabbe frå Ryfylke til salgs på kaien i Stavanger. (Foto: Heimdrag)

ennå. For Furre var SV'ar, og SV hadde ingen god klang i verdikonservative ryfylkebygder. Då han blei invitert til å halda 17. mai-talen i Fister på 70-talet, enda det like godt med at komiteen sprakk – på midten. Men talen sin fekk Furre halda.

Det han fekk til for bøndene i Stortinget sette raskt spor etter seg. Som ved eit trylleslag blei det «in» å vera bonde igjen, og bygder som før var truga av fråflytting og mørke vindauger i kvart hus, blei nå fylte av liv og røre. Ungdommen flytta heim igjen.

Dette fall saman med at samferdsla blei revolusjonert. 50 kaiar skulle bli til 10 ferjestøer, slo Aftenbladet fast. Det betydde ei enorm effektivisering og ein enklare kvardag på bygdene. I staden for å køyra mjølka på kaien i mjølkespann med hest og kjerre, og henta heim igjen kraftfôr i sekk, kom nå mjølkebilen i tunet for å henta mjølka. Kraftfôret blei levert av kraftfôrbilen, og slaktedyra blei henta av dyrebilen. Varer som trongst eller skulle leverast, kom eller blei sende med godsruta. Det blei med andre ord ein heilt ny kvardag.

Eit historisk bilete. Stavangers ordførar Christine Sagen Helgø (t.v.), Finnøys ordførar Henrik Halleland og Rennesøy-ordførar Dagny Sunnanå Hausken gir ordførarkjedene sine til påtroppande ordførar Kari Nessa Nordtun, som ei symbolsk handling på at dei tre kommunane er gått saman i ein ny kommune. Handlinga føregjekk i bystyresalen i Stavanger, som i same slengen skifta namn til kommunestyresal. (Foto: Sigbjørn Berntsen, Bygdebladet)

Ferjekrangel

Det skjedde likevel ikkje utan sverdslag, og diskusjonane var ofte lange og harde om kor ferjekaien skulle liggja. På Østhusvik gjekk dei så langt at bygda kosta si eiga ferjestø av eigen lomme, då det blei bestemt at ferja skulle gå frå Vikevåg på andre sida av øya.

Også på Sjernarøyane stod meiningane skarpt mot kvarandre om kor ferja skulle gå frå, og også på Reilstad og Steinnesvåg på Finnøy sa dei farvel til rutebåten med tungt hjarta. Men fordelane med den nye tida oppvog ulempene i full mon, og gjorde at det gjekk seg til, ganske raskt. Mens fjordabåtane gjekk til byen om morgonen, og inn igjen om kvelden, kunne du nå koma og reisa fleire gonger til dagen – med bil. Å ta med bil på gamle «Erfjord», gjekk nok, men det var i alle fall ikkje plass til meir enn ein.

Ferja gjekk frå Fiskepiren i byen og i starten heilt til Sandeid. Etter kvart kom det ferjekai, eller «stø» som den først blei kalla, på alle øyar. Sist ute var Helgøy i Sjernarøyane i 2010. Då var seks av dei sju sjernarøyane bundne saman med bruer, noko som var eit stort løft i eit lite samfunn.

Året før, i 2009, skjedde det ei endring på samferdselsfronten som fekk minst like stor betydning for øyane. Då blei tunnelen til Finnøy, Finnfast, opna, og Finnøy blei med eitt knutepunktet for samferdsla i øyane.

Nå fekk ferja endestasjon på Finnøy, og bylandet låg berre ein halvtime unna med bil. Dette la også grunnlaget for det som seinare skulle koma, at Finnøy og Rennesøy gjekk saman med Stavanger og danna den nye kommunen Nye Stavanger. Utan Rennfast og Finnfast ville det sannsynlegvis ikkje vore mogleg.

Nye vegar skapar med andre ord nye moglegheiter, og Stavanger sin posisjon ser ut til å bli ytterlegare styrka i åra framover. Ryfast har alt knytta Strandlandet og Hjelme-land tettare til byen, og med Rogfast vil også Haugalandet liggja på dørstokken til Stavanger.

Det har lenge vore snakka om behovet for ei samanslåing av kommunane på Nord-Jæren. At det skulle enda med ein kommune som strekkjer seg frå Forus til Jørstadvåg, og utan å ha med Randaberg, er nok litt naturstridig for mange. Spesielt i Finnøy ser det ut til at oppslutninga om den nye kommunen er sterk, men så ligg då også Judaberg godt an til å bli senteret i nord i den nye kommunen.

Tette band

At ein utkant som Sjernarøyane var mellom dei som ivra mest for å bli med i Nye Stavanger, er ved første augekast kanskje meir overraskande. Ville ikkje ein utkant i ein liten kommune, bli endå meir av ein utkant i den nye, store kommunen, er det lett å innvenda. Men banda mellom Sjernarøyane og Stavanger har lenge vore tette på grunn av det store innslaget av feriefolk frå byen om sommaren. Det finst sjølvsagt eit element av øy-rivalisering som stikk under, og at det difor «er betre å bli styrt frå Stavanger enn frå Judaberg».

Dessutan har skrekken for å bli utnytta av store, sterke Stavanger kanskje ikkje vore like stor her som andre stader. Det er ei sterk oppfatning av at feriefolk og fastbuande på sett og vis er i same båt, og har felles interesser. Er det ikkje fastbuande, er heller ikkje Sjernarøyane ein attraktiv feriestad lenger. Og er det ikkje plass på ferja, rammar dette både ferierande og fastbuande.

Jostein Soland og Steinar Olsen tok for nokre år si-

dan initiativet til «Byfolk for bønder» gjennom Stavanger Næringsforening. Det er denne tankerekka som øyfolk har spunne vidare på, og som fekk mange til å seia ja til Stavanger. Faktisk flest av alle i tidlegare Finnøy kommune. Øvst på agendaen står Øyfast, eit kjempeprosjekt som skal gje fastlangradsforbindelse til alle øyane i Finnøy kommunedel: Sjernarøyane med Nord-Hidle, Ombo, Fogn, Fisterøyane og Halsnøy. Etter kommunesamanslåinga har prosjektet hamna i dødvatnet, og Stavanger har til skilnad frå Finnøy ikkje same i grad skubba på prosjektet, men overlate det heile til fylket. Der har Øyfast hamna langt bak i køen, og er foreløpig ikkje eit prioritert prosjekt frå den kanten.

Dei høge kostnadane med eit prosjekt som omfattar så få innbyggjarar, 3–4 milliardar fordelt på rundt 1000 innbyggjarar, er sjølvsagt vanskelege å oversjå. Men samstundes har kostnadane med ferjedrifta eksplodert, slik at avstanden mellom ferjedrift og å byggja tunnel blir stadig mindre.

Det er likevel ikkje til å stikka under stol at skuffelsen over manglande støtte frå Stavanger til Øyfast er i ferd med å breia om seg.

Sommaren 1935 sat det nygifte paret Tarjei Vesaas og Halldis Moren Vesaas på kafé i Stavanger. Tarjei hadde fått stipend, og paret hadde bestemt seg for å sjå seg om i Noreg. Nå var dei komne til Stavanger, og sat og las i Stavanger Aftenblad om ein stad dei aldri hadde høyrte om, og som skulle vera reine paradiset: Det fanst ikkje bilar, og sette du frå deg ein sykkel eller eit mjølkespann midt i vegen om morgonen, kunne du vera trygg på å finna begge delar igjen om kvelden.

Dit ville dei fara. Som tenkt så gjort, dei innlosjerte seg hos familien Samuelsen på Kyrkjøy og blei der heile sommaren. Ein sommar som var like lang og strålande som den me nettopp har lagt bak oss.

Mykje er endra sidan 1935, men den gjensidige tiltrekkinga mellom Stavanger og Ryfylke er like levande. Kanskje endå sterkare, med nye vegar og nye reisevanar. Stavanger har gått frå å vera ein rein bykommune til også å vera ein typisk distriktskommune, utan at det er meisla ut ein overordna strategi for dette. Kva vil Stavanger med bygda, er difor eit spørsmål som heng i lufta, og som foreløpig ikkje har fått sitt svar.

ERIK RØNNING BERGSAGEL

FRYSESKIPENE SOM REVOLUSJONERTE HERMETIKKINDUSTRIEN

Ved årsskiftet 2006- 2007, ble «Queen Frost» solgt til Kroatia og avsluttet dermed fryseskipenes periode i den norske hermetikkindustrien. Fra 1964 til og med 2006 var fryseskipene et av de synligste tegnene på den moderne hermetikkindustrien, som vokste frem i årene etter 2. verdenskrig.

Utviklingen som skjedde i hermetikkindustrien i årene etter 2. verdenskrig var omfattende og innen utgangen av 1960- tallet, fremsto hermetikkindustrien som en ny industri. Hvordan bidro fryseskipene til moderniseringen av hermetikkindustrien?

I juni 1945 gledet hermetikkindustrien seg over frigjøringen av Norge. I lederen for bransjetidsskriftet «Tidsskrift for hermetikkindustri» ble det jublet, men det ble også pekt på noen fremtidige utfordringer. Det ble slått fast at den norske hermetikkindustrien i fem år hadde vært utestengt fra de markedene som kjøpte 90% av den norske hermetikken, og at den norske industriens konkurrenter hadde hatt tilgang til disse markedene. For å vinne disse markedene tilbake ble det slått fast at hermetikkindustrien måtte drive med omfattende salgsarbeid med effektiv reklame. Det ble videre pekt på at hermetikkindustrien i tillegg måtte bedre sine egne rutiner på kvalitetskontroll.¹

En bekreftelse på at både produksjons og kontroll- rutiner måtte forbedres kom i oktober 1946. Da ble et parti med 100 000 esker sildesardiner beslaglagt i New York. Det var mistanke om at partiet hadde ført til matforgiftning. Hermetikkindustrien, norske og amerikanske myndigheter reagerte raskt. I desember kom to amerikanske inspektører til Norge for å inspisere de norske hermetikkfabrikkene,

Fryseskipet «Svithun» utenfor Chr. Bjelland & Co. A/S sin sentralfabrikk på Verven. Foto: Byarkivet

samtidig som to representanter fra hermetikklaboratoriet reiste til USA fra desember til februar 1947. De norske representantene besøkte flere amerikanske laboratorier, helsemyndigheter og en kongress arrangert av National Canners Association.

Rapporten fra amerikanske helsemyndigheter om hermetikkindustrien ble lagt frem på nyåret 1947, og konkluderte med at forholdene i den norske hermetikkindustrien var bra, men at enkelte produksjonsprosesser kunne forbedres, og at kontrollrutinene burde forbedres.²

For å kunne jobbe bedre med produksjonsprosessene og kontrollrutinene, ble det i 1948 opprettet både en maskinavdeling og en kontrollavdeling som en del av hermetikklaboratoriet i Stavanger. Ragnar Børresen ble ansatt som maskinavdelingens første leder, han formulerte senere åtte hovedpunkter for avdelingens arbeid:

1. Maskinteknisk detaljforskning
2. Utpøving av nytt maskineri og utstyr
3. Hjelp til uteksperimentering av maskineri og utstyr
4. Utarbeidelse av spesifikasjoner eller minstekrav for maskiner, måleinstrumenter mm
5. Fremstilling av kontroll- og justerutstyr
6. Produksjonstekniske arbeider
7. Patentovervåkning
8. Konsultasjon og service til industrien

Alt dette skulle utføres i nært samarbeid med industrien.

Før maskinavdelingen ble etablert, hadde flere aktører gått sammen for å utvikle en tredemaskin for hermetikkindustrien. På grunn av røykingen ble brislingen tredd på stålteiner, som ble satt i rammer, som igjen ble satt i ovnen. Tredingen av fisken på teiner var en av de mest arbeidsintensive prosessene i hermetikkindustrien. Siden andre sardinproduserende kokte fisken i olivenolje, slapp de å tre fisken. Derfor var det viktig å effektivisere denne prosessen. Hermetikklaboratoriet, TRIO maskinindustri og Bergen Blikk jobbet sammen om utviklingen av denne maskinen. Den var klar i 1952, og en maskin kunne gjøre samme jobb som 15 damer.

I tillegg til maskinavdelingen og kontrollinstituttet, ble det opprettet flere andre viktige institusjoner for hermetikkindustrien på denne tiden. Hermetikk- og konservindustriens fagskole åpnet høsten 1952, og skulle utdanne

fagpersonell til hermetikkindustrien. Konservindustriens Teknologforening ble etablert i 1949, som et faglig forum for å diskutere teknologiske sider ved matproduksjon. Alle disse organisasjonene ble samlet i Hermetikkens hus i Stavanger.

Nye fabrikker

Det ble ikke bygget mange hermetikkfabrikker etter 1. verdenskrig. 1920 og 30-årene var preget av konkurser og konsolideringer. Under 2. verdenskrig hadde industrien lagt opp penger, men på grunn av knapphet på varer og rasjonering hadde en ikke fått fornyet bygninger eller teknisk utstyr i stor grad. I 1930-årene hadde det kommet nytt og viktig produksjonsutstyr som den horisontale røykeovnen og overtrykksautoklav for aluminiumsbokser. Alt dette utstyret ble viktig for industrien i årene etter krigen.

Mange av hermetikkfabrikkene var innredet i gamle sjøhus, og det var tungvint å drive effektiv produksjon. Industrien brukte mye ressurser på å frakte varer og produkter fra en produksjonsprosess til en annen. Ofte var det omfattende systemer med heiser, håndtraller, sekketraller og vogner for å flytte produktene rundt. De fleste hermetikkfabrikkene var små og hadde ikke penger til å endre fabrikkene til mer moderne løsninger, så lenge en kunne produsere med et lite overskudd, var det godt nok.

I 1957 bestemte Chr. Bjelland & Co A/S seg for å bygge en helt ny fabrikk. Firmaet hadde da fem fabrikker i Stavanger, og ville samle alle disse uten å tape produksjonskapasitet.³ Den nye fabrikk fikk ikke nummer, slik Bjelland hadde gjort på sine tidligere fabrikker, men ble bare kalt sentralfabrikk. Fabrikk var planlagt i samarbeid mellom firmaet sitt eget ingeniørkontor og maskinavdelingen på hermetikklaboratoriet. Fabrikk ble bygget på et plan, og ble en modell for fornying av firmaets andre fabrikker langs kysten. Central Canning solgte også sine gamle fabrikker i Stavanger og investerte i en ny moderne fabrikk, som åpnet i 1965, innredet i samarbeid med maskinavdelingen. Central Canning bygget også en ny fabrikk på Jørpeland, som ble åpnet i oktober 1969. I 1971 satte firmaet produksjonsrekord.⁴

Flere andre firma fornyet også sine fabrikker, i samarbeid med maskinavdelingen på hermetikklaboratoriet. Alle

de nye produksjonsmetodene førte til at det etter hvert ble overkapasitet i produksjonen. Men et problem gjensto enda å løse, sesongvariasjonene i sysselsetting.

Brislingen hadde høy nok kvalitet til å bli lagt som sardiner i perioden mai til november. Det var i disse månedene hermetikkfabrikkene hadde høyest aktivitet. Den fisken som kom inn på fabrikkene hver morgen ble lagt i boks samme dag. Det var til tider høyt arbeidspress i brislingsesongen. Det var lite effektivt å la produksjonsutstyret stå ubrukt i store deler av året. Rundt jul og noen måneder etter det var det mulig å pakke produkter av sild som sildesardiner og kippers, men dette var ikke nok for å sikre helårig produksjon.

Frysing

Fryseteknikken gjorde store fremskritt i årene før 2. verdenskrig. I 1943 begynte hermetikklaboratoriet å se på muligheten for å fryse brisling. Først skrev leder av bakteriologisk avdeling, Valborg Aschehoug, en artikkel om de teoretiske sidene ved frysing av brisling, senere startet laboratoriet med praktiske forsøk.

Forsøkene var mislykkede. Brislingen ble frosset ved -16 grader, og fisken var harsk etter kort tids frysing. Etter krigen ble arbeidet med frysing av brisling intensivert, og det ble blant annet innledet samarbeid med fiskelaboratoriet i Bergen og A/S IGLO i Haugesund.⁵

I 1957 publiserte hermetikklaboratoriet retningslinjer for frysing av brisling. Det ble anbefalt at fisken ble frosset i frysetunnel i bakker med vann på -30 grader. Chr. Bjelland & Co. A/S planla sin nye sentralfabrikk med mulighet for frysing, og tok raskt i bruk fryseteknikken. Firmaet hadde avtaler med 18 landfrysere langs kysten for innfrysing av råstoff.⁶ Frysing av brisling gjorde at firmaet kunne produsere hele året, og dermed tilby mer stabilt arbeid til de ansatte. De fikk også muligheten til å planlegge produksjonen bedre. Ved produksjon av ferskt råstoff, hadde fabrikkene tre dager på seg før fisken kom inn på fabrikkene. På den tiden måtte en få folk, stille maskiner og utstyr for den produksjonen som ventet med fisken som kom inn. Med frosset råstoff kunne en planlegge bedre hva en skulle produsere, dermed slapp en mye arbeid med å stille om maskiner fra f.eks. en esketype til en annen.

Den største utfordringen med frysingen var å få frosset fisken fort nok. Kvaliteten på det ferdige produktet var avhengig av at fisken ble frosset kort tid etter at den var tatt opp av stenget. Med frysing på land var det ofte et problem, fisken kom ikke fort nok fra stenget til fryseriet.

Blokker med frosset brisling. Foto: Geir Helland.

Fryseskip

Etter at laboratoriet hadde utgitt sine retningslinjer for frysing, ble de kjent med en ny type frysere i Grimsby i England. Dette var vertikale platefrysere som kunne installeres ombordstigning i båter. Chr. Bjelland & Co. A/S bestemte seg for å forsøke å installere slike frysere ombord i et skip. På den måten kunne en gå direkte til stenget og fryse fisken ved opptak, uten tap av kvalitet.

Firmaet kjøpte et tidligere tysk marinefartøy i Haugesund og bygget om skipet hos Br. Bjørnevik på Hundvåg.

I mai 1964 hadde F/S «Sardinen» prøvetur med innbudte gjester i Gandsfjorden. Her ble de nye platefrysene demonstrert. De kunne fryse rundt 1 000 skjeeper fisk i døgnet og skipet kunne lagre mellom 5 og 6 000 skjeeper om bord.⁷ «Sardinen» kunne fryse brisling, sild, makrell og reker.

Den første sesongen frøs «Sardinen» 100 000 skjepper råstoff. En vanlig hermetikkfabrikk kunne produsere 1 000 skjepper råstoff hver dag. Skipet svarte til forventningene, og i 1965 kjøpte Chr. Bjelland & Co. A/S et nytt skip som skulle innredes til fryseskip.

Samfrost

Etter at Chr. Bjelland & Co. A/S hadde gode erfaringer med «Sardinen», ble det klart at fryseskip var fremtiden for hermetikkindustrien, og flere andre fabrikker så på muligheten til å anskaffe fryseskip. Johan Smedvig innkalte alle fabrikkene i Stavanger til et møte den 11/8-1965. Fabrikkerne diskuterte muligheten for å gå sammen om et fryseskip, en så for seg å kjøpe et skip med omtrent samme kapasitet som «Sardinen», og at selskapet skulle ha 1 million kroner i aksjekapital. Flere av fabrikantene mente at råstoffbehandling var fiskerne sitt ansvar og at det var fiskerne som burde drive fryseskip.⁸

Til slutt ble Rønneberg Preserving Co., Hercules Canning Co., Stavanger Preserving Co., Atlantic Canning, Stavanger Packing Co., og Central Canning med å danne det nye rederiet. Sild og brisling-laget tegnet i tillegg aksjer for 350 000 kroner. Også oppkjøperselskapet Imperial Canners ble med og kjøpte aksjer for 100 000 kroner.

Samfrost kjøpte lasteskipet «Fandango» og fikk dette utstyrt med platefrysere og en sorteringsmaskin fra TRIO. Rederen for skipet ble Ragnvald Helland fra Atlantic Canning.

Ved starten av brislingsesongen 1966, hadde hermetikkindustrien tre fryseskip i drift, Chr. Bjelland Co. A/S hadde F/S «Sardinen» og F/S «Stavangeren» og Samfrost hadde F/S «Samfrost.» For Bjelland var resultatet bra, 1966 ble det første året firmaet hadde kontinuerlig drift ved alle sine fabrikker.⁹ Firmaet nevner også at en av grunnene til at de hadde klart å holde kontinuerlig drift var import av brisling fra Skottland.

På 1960- tallet sviktet fisket etter mussa, eller småsild. Hermetikkindustrien la småsild som sildesardiner, og dette var et viktig produkt for industrien, spesielt på vinteren og våren. I 1966 ble det importert brisling fra Skottland for første gang siden 1922, for å bøte på mangelen av småsild i Norge. De neste årene ble dette mer vanlig, og etter hvert

ble industriens fryseskip sendt over Nordsjøen for å hente brisling i Skottland, som ble lagt som sildesardiner i Norge.

Brislingen fra Skottland ble redningen for den norske hermetikkindustrien, og førte til at Chr. Bjelland & Co. A/S i 1970 kjøpte et nytt fryseskip «Svithun,» som var nesten dobbelt så stort som «Sardinen» og «Stavangeren.» Grunnen til at «Svithun» var større enn de andre fryseskipene var at skipet skulle gå flere turer over Nordsjøen for å hente trålfangst brisling der.

For hermetikkfabrikkene var kapteinen på fryseskipene en nøkkelperson. Det var alltid en fagmann med god kunnskap om brisling. Før opptak måtte fisken vurderes i forhold til både størrelse og fettinnhold. Fettinnhold påvirket det ferdige produktet, og burde ligge over 12%. Størrelse og fettinnhold avgjorde hvor mye fabrikkene betalte fiskerne for fisken.

I oktober 1970 hadde fabrikkene bak rederiet Samfrost høstet mange erfaringer med fryseskip, og så behovet for et nytt fryseskip. Da bestemte de seg for å invitere med fabrikkene utenfor (?) Stavanger-regionen. Det ble da etablert et nytt fryseskiprederi med navnet Fellesfrost, også dette rederiet fikk Ragnvald Helland som reder. Det nye skipet fikk navnet «King Frost» og ble satt i drift sommeren 1971.

Den første «Samfrost» var eid av flere hermetikkfabrikker i Stavanger. Foto: Geir Helland.

Kort tid etter kjøpte samme rederi «Queen Frost», som ble klart sommeren 1972.

Natt til 24. juli 1972, oppsto det brann om bord i «Samfrost» like sør for Kvitsøy. Mannskapet ble reddet, men hele overbygget ble skadet i brannen. Rederiet kjøpte inn et nytt skip som også fikk navnet «Samfrost.» Det nye skipet var ferdig ombygget i mars 1973, og dro rett til Finnmark.

Lodde

Fryseskipene opererte langs hele norskekysten. De frøs brisling i Oslofjorden og på Vestlandet, de frøs småsild på Trøndelags- og på Helgelandskysten. I 1971 ble «Sardinen» og «Stavangeren» sendt til Finnmark for å prøve noe nytt.

I dag blir lodda i Barentshavet sett på som en nøkkelart i økosystemet, på 1960- tallet ble lodda brukt av sildolje-industrien til å lage sildemel og sildolje. I Japan blir lodde sett på som en delikatesse. Dette førte til at en ville forsøke å bruke hermetikkindustrien sine fryseskip til å fryse lodda raskt, og eksportere den frosset til Japan.

Dette ble raskt en viktig oppgave for fryseskipene, og i 1973 lå «King Frost» «Queen Frost» og «Samfrost» i Vadsø og frøs lodde. Bjellands tre fryseskip dro også til Vadsø for å fryse lodde.

Finnmark 24. mars 1971. Chr. Bjelland & Co. A/S sine fryseskip «Sardinen» og «Stavangeren» i Vadsø for å fryse lodde.

Frysing av lodde var mulig på grunn av likhet med brislingen. Lodde og brisling har lik størrelse og dermed kunne et samme sorteringsutstyret som på brislingen brukes. Dette gjorde at frysing av lodde var relativt enkelt og derfor en god måte å utnytte fryseskipene på.

Det som endret seg mest i perioden fryseskipene frøs lodde, var kvalitetskrav fra Japan. De første årene kjøpte japanske oppkjøpere alt, og det var bare en inspektør i Finnmark for å sjekke fisken. Det ble sagt at det var viktig å holde inspektøren på restaurant mest mulig, for da gikk det bra.

Etter hvert kom det flere og flere krav fra oppkjøperne. Først ville en ha minst 20% rogn på lodda, etter det ble det strengere krav om at en skulle ha mellom 70% og 80% hunnlodde. Dette var vanskelig for sorteringsmaskinene, så etter hvert måtte en sortere lodde for hånd, noe som gjorde arbeidet vanskeligere og dyrere. Det kom flere inspektører og de ble stadig strengere. En periode hadde styrmannen jobb med å feste øyne på lodde som hadde mistet øyne, for at de skulle passere inspeksjonen.¹⁰

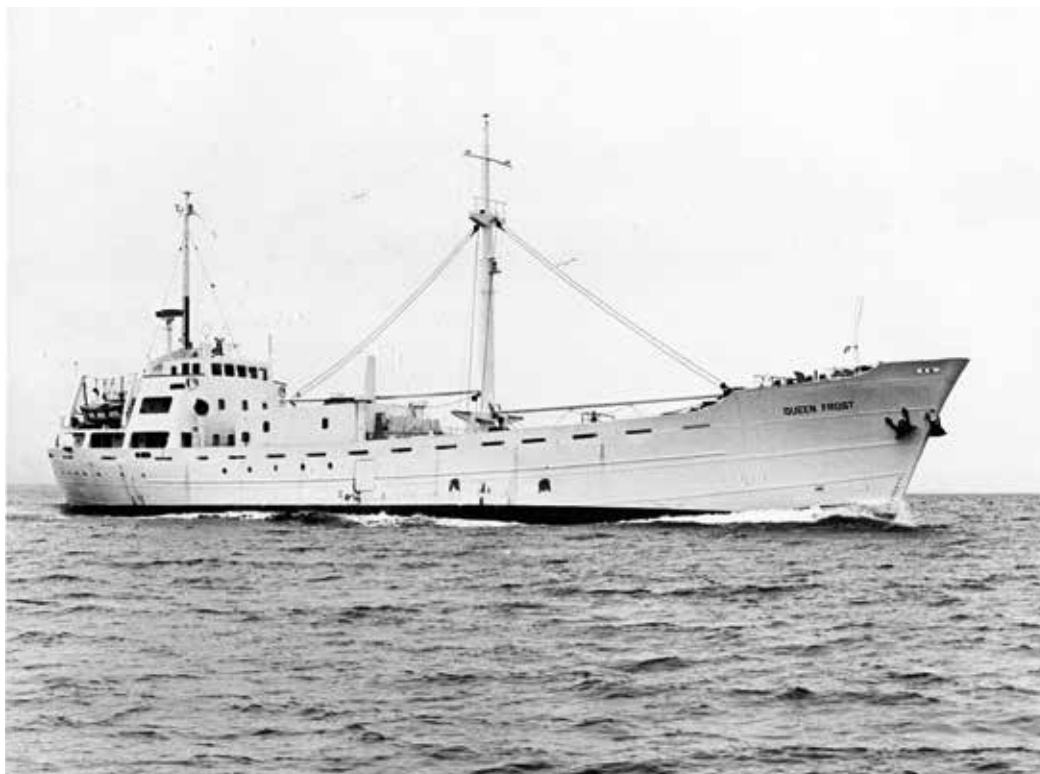
Med loddeeksporten, fikk fryseskipene oppdrag i en ellers rolig tid for hermetikkindustrien. Med dette fikk fryseskipene en mer eller mindre fast rytme, de frøs brisling i Sør- Norge fra Oslofjorden til Trøndelag om sommeren, på høsten frøs de mussa i Nordland, før de dro til Skottland og hentet skottebrisling, før de dro til Finnmark og frøs lodde i mars og april.

Salgssvikt

Overgangen mellom 1960 og 70-tallet var preget av optimisme i hermetikkindustrien. Frysing av brisling førte til kontinuerlig drift på flere hermetikkfabrikker. I 1966 hadde Chr. Bjelland & Co. A/S drift hele året på alle sine anlegg, i 1967 var det tilsvarende for Central Canning Co.¹¹

Ved inngangen til 1970-tallet hadde bransjen modernisert seg med færre, men mer effektive fabrikker. Salgsprisene hadde gått opp og industrien fikk flere priser for god markedsføring i USA.¹²

Endringen for hermetikkindustrien kom plutselig på grunn av hendelser i våre to største eksportmarkeder, Storbritannia og USA. Storbritannia var vårt nest største marked, men da de ble med i EF i 1972 ble det innført en

importtoll på opp mot 20% på norske sardiner. Det førte til at eksporten sank. Omtrent samtidig ble dollaren devaluert. Hermetikkindustrien solgte det meste av sine produkter i dollar, så konsekvensen var at industrien tapte penger.

Ved årsskiftet 1974-75 hadde Central Canning Co. nesten ett års produksjon på lager, som en konsekvens av dette ble fabrikken på Jørpeland nedlagt. Tallet på hermetikkfabrikker i Stavanger gikk ned fra 15 til 5 i årene 1973-1976.¹³ Dette fikk også konsekvenser for frys skipene. I 1975 solgte Fellesfrost frys skipet «King Frost» til Elfenbenskysten.

Hermetikkindustrien hadde så mye både brisling og ferdige produkter på lager at det enkelte år var usikkert om fiske skulle starte eller ikke. Fabrikkene permitterte folk og innskrenket arbeidsukene. I 1975 ble det statlige Heenutvalget nedsatt. Det utredet sardinindustrien og kom frem til at alle norske sardinprodusenter burde slås sammen til ett selskap. Da kunne alle fabrikkene utnyttes bedre, reklamere bedre og få bedre priser på innkjøp av varer som blikk og olivenolje. Det nye selskapet fikk navn Norway Foods, og startet driften i 1981.

Det nye selskapet disponerte i alt fem frys skip, «Samfrost», Queen Frost» i tillegg til Bjellands skip «Sardin», «Stavangeren» og «Svithun.» Det nye firmaet bestemte seg for å kvitte seg med flere skip. Det første var «Svithun», dette skipet var leaset og dermed lettest å kvitte seg med. «Sardin» og «Stavangeren» ble solgt billig.¹⁴

De resterende skipene, «Samfrost» og «Queen Frost» fortsatte frysing av brisling langs kysten som før.

Forbedringer

Økonomien til fabrikkene ble stadig mer presset, noe som også førte til at frys skipene stadig måtte forbedres. Det punktet som var mest krevende for frys skipene var mottaket av fisk. De første årene ble fisken tatt så sakte opp fra stengene at fisken i noen tilfeller begynte å spise igjen, slik at kvaliteten sank. Noe av grunnen til dette var at fisken ble målt opp i skjepper. Dette ble gjort med at fisken manuelt ble fordelt i skjeppemål før frysing. Dette reduserte skipenes kapasitet for mottak.

Løsningen på dette problemet var en mottaksbinge på skipene. Da kunne en ta imot hele stengen på en gang,

«Queen Frost» den norske hermetikkindustriens siste frys skip. Rederiet Fellesfrost var et samarbeid mellom flere norske hermetikkfabrikker. Ukjent fotograf/Norsk hermetikkmuseum.

Opptak av brisling til frys skipet «Samfrost». Foto: Geir Helland.

samtidig som fisken ble kjølt ned i bingen, noe som gjorde fisken lettere å fryse. Da en tok bingen i bruk, gikk en også over til å veie fisken i tonn og ikke i skjepper, som var det tradisjonelle i brislingfisket.¹⁵

Etter fisken var tatt imot, ble den ført videre til sorteringsmaskinene. Sorteringsmaskinene var bygget av TRIO og sorterte brislingen etter størrelse. For at brislingen skulle brukes i hermetikkindustrien måtte den være mellom 10 og 13, 5 centimeter. Den fisken som var større eller mindre enn dette ble sortert ut i sorteringsmaskinene. Denne fisken ble ikke betalt for, men den var populær blant mennesket til middag. Da fisken kom til fabrikkene ble den finsortert der.

Da Norway Foods overtok ansvaret for fryserskipene, beholdt de «Samfrost» og «Queen Frost.» «Samfrost» var det eneste av fryserskipene som var bygget som fryserskip, alle de andre var frakteskip som ble bygget om til fryserskip av hermetikkindustrien selv. Dette gjorde at «Samfrost» var mindre anvendelig til frakteoppdrag, noe som var ønskelig etter hvert som salget og brislingfisket minket og en ikke lengre frøs lodde. Ved en anledning hadde «Queen Frost» en tur til Jamaica. Den gikk dit med frosset fisk og hentet selskinn fra Newfoundland i retur.

Overflødig

Mobiliteten til fryserskipene hadde vært deres viktigste fortrinn. Var fisket godt i Oslofjorden, ble et fryserskip sendt dit når det var nok fisk. Deretter kunne skipet dra til Ryfylke, Hardanger eller Sogn, alt etter hvor det var godt fiske. Da ble fisken frosset kort tid etter opptak, noe som førte til maksimal kvalitet.

Da skipene gikk over Nordsjøen etter skotsk brisling og lodde i Finnmark, hadde skipene god utnyttelse nesten hele året. Da det ble slutt på å hente råstoff i Skottland og frysing av lodde opphørte, ble skipene gjerne brukt bare to - tre måneder i året. Da var det ikke lengre forsvarlig å beholde skipene. I tillegg til at fryserskipene ble liggende mer uvirksomme ble brønnbåter bedre og bedre. Brønnbåter frakter fisk levende, og er mye brukt i oppdrettsnæringen.

«Queen Frost» sin siste brislingsesong var 2006. Etter dette har «King Oscar» hentet brislingen i fjordene med brønnbåt og frosset den på land i landfryserier. Brønnbå-

tene sikrer at fisken kommer fersk frem til fryseriet og at den fryses der med god kvalitet. Derfor har fryserskipene blitt overflødige.

Fryserskipene

Chr. Bjelland & Co. A/S:

«Sardinen» 1964- 1982

«Stavangeren» 1966- 1982

«Svithun» 1970-1982

Samfrost og Fellesfrost:

«Samfrost» 1966- 1972

«Samfrost» 1972- 1996

«King Frost» 1971- 1975

«Queen Frost» 1972- 2006»

Hermetikkindustriens fryserskip er et spennende tema, og et tema det er skrevet lite om. På Hermetikkmuseet vil vi derfor forsøke å samle mest mulig informasjon om disse skipene. Har du jobbet på fryserskipene eller har du historier knyttet til dem, ta gjerne kontakt med:

Noter

- 1 Tidsskrift for hermetikkindustri 1945, side 120. Stabenfeldt forlag.
- 2 Johnsen, John Gunnar: «Hermetikkindustriens laboratorium 1931-2006. 75 år med utfordringer.» Side 83-85.
- 3 Kolderup, Carl Frederik: «Chr. Bjelland & Co. A/S 1882- 1982». Side 81.
- 4 Utne og Nærheim: «Under samme stjerne.» Peder Smedvig A/S. Stavanger 1990. side 126.
- 5 Johnsen, John Gunnar: «Hermetikkindustriens laboratorium 1931-2006. 75 år med utfordringer.» Side 116.
- 6 Haugesunds Avis tirsdag 12.mai 1964 side 9.
- 7 Rogalands avis 09.05.1964 side 1.
- 8 Generalforsamlingsprotokoll for «Samfrost» side 1.
- 9 Rogalands Avis 28.12.1966
- 10 Opplysningene om loddefrysingen er hentet fra: Enok Jan Helland i foredrag på hermetikkmuseet 23.04.2002.
- 11 Utne og Nærheim: «Under samme stjerne.» Peder Smedvig A/S. Stavanger 1990. side 126.
- 12 Diplomer i hermetikkmuseets samlinger.
- 13 Utne og Nærheim: «Under samme stjerne.» Peder Smedvig A/S. Stavanger 1990. side 127-128.
- 14 Enok Jan Helland i foredrag på hermetikkmuseet 23.04.2002.
- 15 Enok Jan Helland i foredrag på hermetikkmuseet 23.04.2002.

SVERRE MAURITZEN

G. HELLSTRØM – DE GIKK FOR GULL

ET MINNE OM GUSTAF WILHELM HELLSTRØM (1839 – 1902) OG JOHANNE CATHERINE BAADE HELLAND (1850 – 1920) FAMILIEN OG VIRKSOMHETEN DE SKAPTE

I Stavanger Aftenblad 12.5 1984 blir førstekonservator J.H. Lexow ved Stavanger Museum intervjuet om en utstilling av gamle skatter:

«Og se på dette sølvet, laget av gullsmed Hellstrøm i Stavanger – noen burde skrive om det store tregenerasjonsfirmaet som bare Tostrup eller David Andersen kunne måle seg med.»

Jeg gir med glede et bidrag og forteller om mine oldeforeldre og den virksomheten de skapte – før alt går i glemmeboken!

Familien

Gustaf Wilhelm Hellstrøm (1839 – 1902) fikk borgerbrev i Stavanger i 1868 som 29-åring. Han kom fra Sødertälje sørvest for Stockholm. Han var utlært gullsmed og hadde med seg en sønn på 7 år, **Anton Veihard** (f. 1861).

Eric Gustaf Hellström (f. 1819), var gullsmed i Södertälje, født i Lilla Melløsa, sør for Eskilstuna. Fire tidligere generasjoner Hellstrøm holdt til i Lilla Melløsa: Gustaf, Eric, Pär og Eric (f. 1707), alle med tittel «Grytgjutare» (*håndverkere innen støperi*).

Det er nok et nært slektskapsforhold mellom Gustaf Wilhelm og den 20 år eldre Eric Gustaf; med andre ord et etablert gullsmedmiljø i familien. Et smekker par briller i sølv (1837) signert EGH (*Eric Gustaf Hellstrøm*) har bystempel fra Sødertälje og kattefot som stempelmerke.

I Stavanger møtte Gustaf Wilhelm **Johanne Catherine Baade Helland** (*Hanna*), datter av Knut Baade Jonassen Helland (f.1820) og Catherine Helland, f. Rasmussen (f.1819). Det ble «søt musikk» og giftermål.

Svensken Gustaf Wilhelm Hellstrøm var utlært gullsmed i Södertälje, men gjorde nordmann av seg. Her er svennestykket: en gedigen samovar i sølv, ca. 1865.

Briller av Eric Hellström, Sødertälje, (1837)

Gustav Fredrik og familiens damer: Bodil, Merete og to ganger Hildur

Øvre Holmegate 22, Stavanger. Her holdt G. Hellström til med verksted og butikk i 90 år – også familiebolig i starten.

Paret ble viet i Petrikirken, Stavanger, i 1871. Sammen fikk de fem barn: Johanne Marie (1872), Gustava Catherine (1874), Wilhelmine Erikka (1876), Gustav Fredrik (1878), Jenny Fredrika (1880).

Gustav Fredrik ble neste generasjon gullsmed. Han giftet seg (1907) med **Hildur f. Øyen** (1883 – 1960). De fikk 4 barn: Hildur (*min mor*), Bodil, Merete og Hans Fredrik, alle gift og med etterkommere. Hans Fredrik utdannet seg som gullsmed i København, men det ble aldri noe generasjonsskifte.

Gullsmedfirma G. Hellstrøm

Gustaf Wilhelm var en ekte gründer: Faglig dyktig, dynamisk og allsidig, med forretningssans, god smak og dessuten genuin sans for å lære opp ungdommen. Kompetanse og lange håndverkstradisjoner i familien var den viktigste «startkapitalen» han hadde med seg til Stavanger i 1868, pluss svennestykket - samovaren i sølv.

Gustaf Wilhelm etablerte seg i Stavanger med et stort nybygg på hjørnet mellom Kirkegaten og Øvre Holmegate, en eiendom som før Holmebrannen i 1860 hadde tilhørt dikterpresten Jens Zetlitz. Her ble det både butikk, verksted og privatbolig. I Holmebrannen forsvant 250 hus og omtrent 2000 beboere ble husløse. Firmaet holdt til her like til opphør 90 år senere.

Vi vet ikke hvordan Gustaf Wilhelm finansierte sine investeringer – kanskje han meldte sine behov i den nybygde Stavanger Kreditbank tvers over gaten? Han var tidlig aktiv med kjøp og salg av antikviteter. Etter hvert ble antikvitetshandel en fast del av firmaets virksomhet. Det fortelles at han foretok reiser i Ryfylke og drev oppkjøp av gamle møbler for videresalg, også til utlandet.

Hvorfor valgte han Stavanger? Byen var inne i en enorm ekspansjonsperiode – i løpet av 100 år opplevde Stavanger en tidobling av folketallet. Ser vi bort fra konkursbølgen på 1880 – tallet så pekte pilene oppover for det meste.

Dessuten: Stavanger kunne se tilbake på 500 års stolte tradisjoner i gullsmedfaget. Omkring 1870 var det ikke fullt så livlig i denne bransjen. Det fantes gode aktører, men miljøet kunne ikke måle seg med f.eks. Bergen sitt gullsmedlaug som hadde røtter tilbake til middelalderen. Stavanger ble et vellykket valg for den unge gullsmeden.

G. Hellstrøm regnes som en av de beste innen emaljearbeid – her en vakker kompottskje.

G. Hellstrøm & Co fulgte turiststrømmen: her en smykkeeske fra århundreskiftet.

Gustaf Wilhelm innvandret med den syv år gamle sønnen Anton Veihard, som utdannet seg i gullsmedfaget med faren som læremester. Imidlertid inntok han ikke noen ledende rolle i firma G. Hellstrøm i Stavanger.

Firma G Hellstrøm ekspanderte kraftig fra starten i 1868 til Gustaf Wilhelms bortgang i 1902. I 1895 var det 11 svenner og seks læregutter i arbeid. Sytten ansatte pluss familien under samme tak utgjorde en betydelig arbeidsstyrke til håndverksbedrift å være. Huset i Øvre Holmegate var også stort nok til å ha svenner med familie som leieboere – et familiefirma i dobbel forstand!

Arbeid fra den tidlige fasen i firmaet er svært godt ansett blant samlere, stadig aktive på nettet. Noen regner G.

Hellstrøm som et av de beste når det gjelder emaljearbeid, sammen med Marius Hammer og David Andersen. Produktspekteret var bredt, fra store ting til store anledninger, som gedigne sølvbrett, samovarer, kandelabre o.l. til bruksting, som sølvbestikk og serviettringer, samt smykker til alle anledninger.

Fremover mot år 1900 ble det en markant økning i Stavanger av industrietableringer; en viktig vekstimpuls også for gullsmedstanden. Samtidig var det en gryende turistnæring: Engelske lakselorder, fjellpionerer og nasjonalromantiske malere satte Norge og Vestlandet på Europakartet.

For eksempel var Bennets reisebyrå i London en pioner med sin «Discovery Route» fra tidlig 1890-tall. Det var en «pakketur» fra Stavanger via Sand – Suldal – Odda – Hardanger med Folgefonna – til Bergen. G. Hellstrøm fulgte med i utviklingen. Det ble etablering av utsalg både i Odda og Bergen, samt et tilpasset produktspekter – særlig innen småvarer av emalje. Det ble nok en del brosjer med «elg i solnedgang», men folk ville ha det! Datteren Wilhelmine Erikka forteller at hun i turistsesongen betjente utsalget i Odda.

G. Hellstrøm var og ble en håndverksbedrift; etter hvert absolutt ledende i bransjen – også i landsmålestokk. Når fornemme gjester kom til byen var det populært å legge butikken inn i besøksrunden. I juli 1907 kom kong Chulalongkorn av Siam til Stavanger på besøk som del av en omfattende Norgesreise. Her ble han tatt med på en byrunde: Vålandstårnet, Domkirken og G. Hellstrøms gullsmedforretning. Her skaffet han seg en souvenir – en kopp i emalje. Butikken i Øvre Holmegate var i alle år stilig og innredet med store glassdisker og ekspeditriser korrekt iført kjoleforklær i sort silke – også til hverdags klar til et kongebesøk!

Generasjonsskifte (1902) – G. Hellstrøm & Co: Gustav Wilhelms sønn Gustav Fredrik ble medeier i år 1900, 22 år gammel. Faren gikk bort i 1902, 63 år gammel. Dette har nok kommet brått på, men generasjonsskiftet ble gjennomført planmessig som familiedugnad: Enken Johanne Catherine (Hanna) hadde handelsbrevet og overtok som innehaver, Gustav Fredrik løste håndverksbrev (1902) og videreutdannet seg som juveler. Hanna var et solid og samlende midtpunkt.

Svigersønnen **Hartvig Andreas Riis** (f. 1858) gikk inn som kompanjong. Han var gift med Gustava Catherine (f. 1874), som også var aktiv i firmaet. Hartvig Andreas var forretningsmann fra Larvik, med erfaring fra flere bransjer, bl.a. som disponent for et bryggeri og et møllebruk.

Hartvig Andreas sin rolle som medinneholder i firmaet var nok hovedsakelig å hjelpe forretningen og svogeren over «kneiken» med generasjonsskiftet. Kompaniskapet ble ikke særlig langvarig – antakelig avviklet omkring 1920. Hartvig Andreas gikk bort i 1946 – da bosatt i Oslo.

I Stavangers adressekalender for 1907 er **G. Hellstrøm & Co** oppført som **juveler – og antikvitetsforretning**.

Samme år etableres Gullsmedenes Faggruppe i Stavanger, med 11 medlemsbedrifter – de var tydeligvis for beskjedne til å kalle seg «laug». Men likevel – faglige tradisjoner var levende. Selv om man konkurrerte var en vel så mye kollega; flere medarbeidere i de øvrige bedriftene hadde hatt sin læretid hos G. Hellstrøm.

I datidens utdanningssystem var det om å gjøre å lære seg et fag. I svært mange familier ble dette betraktet som en sikker vei til jobb og karriere. Håndverkerfamilier hørte absolutt til «samfunnets støtter». For ungdommer som søkte læreplass var det nok en del prøving og feiling.

En av disse var Johan Tobias Tjensvold (f. 1891). Han startet som lærling på Stavanger Støberi & Dok, men likte ikke det. Så begynner han som gullsmedlærling hos G. Hellstrøm og var der et års tid, men likte heller ikke det. Han hadde «sjøvann i blodet» og skapte seg en karriere med slepebåter.

Likevel – han må ha lært en del hos G. Hellstrøm: Han tar en minnemynt fra grunnlovsjubileet i 1914 og smir en flott innfatning i sølv. Dette blir et arvestykke i familien. Han valgte sjøen, men kunne sikkert blitt en dyktig gullsmed!

I 1997 feirer Gullsmedenes Faggruppe sitt 90-års jubileum, med stor utstilling på Stavanger Museum og festivitas med deltakere fra hele landet. Stavanger Aftenblad intervjuer 20. juni Mia Flatheim Berg, som begeistret forteller om jubileet. Av de opprinnelige 11 bedrifter er det kun 3 igjen, men fortsatt oppegående: Bernhard Hansen, Martin Soma og Karl Svendsen. Mange flotte gjenstander ble levert fra avisens lesere til utstillingen – Aftenbladet har bilde av

et gedigent skrivebordsett i sølv fra G. Hellstrøm, utlånt fra Alders Hvile, håndverkerstandens aldershjem.

Gustav Fredrik styrte virksomheten med erfaring og god smak. Han nedla en stor arbeidsinnsats, også gjennom kriger og nedgangstider. Som sin far hadde han sans for antikviteter. Med sølvangel under 2. verdenskrig tok forretningen imot gammelt sølvtøy til omsmelting f.eks. i anledning giftermål. Kom det inn fine gamle gjenstander hadde han ikke hjerte til å la dem gå i smeltedigelen. Det fortelles at han heller brukte firmaets egne usolgte varer som råvare.

Firma G. Hellstrøm holdt det gående til 1957, fortsatt i Øvre Holmegate 22 med butikk og verksted. Privat hadde familien for lengst flyttet ut, men juveleren tok nok med seg mange av de pene tingene hjem til Kannikbakken 3. I 1948 gjestet forfatteren Pus Thaulow hjemmet og hun beskriver spisestuen med dekket bord: «stiv damask, gammelt krys-tall, tungt sølv, gyldenlærstoler» – treffende definisjon på et «møblert hjem»!

Johan Tobias Tjensvold var lærling bare i ett år, men han rakk å smi en flott innramming til 1914-minnemynten.

En stilfull sittebenk fra Wilhelmine Erikka Hellstrøm fant sitt nye hjem på Utstein Kloster.

Epilog

Da firmaet opphørte etter 90 års virksomhet var Gustav Fredrik blitt nærmere 80, med ansvaret i 55 år. Det å være et håndverksbasert familiefirma har sine sider: Gode produkter laget med stil og smak har varig verdi, men tidene arbeider for storskala virksomhet. Avhengighet av «arvefølge» er i dag en anakronisme.

Ettertiden kan glede seg over fine produkter fra G Hellstrøm, stadig etterspurt av samlere. Også virksomheten med antikviteter har vært til glede.

Tilbake til utgangspunktet med den engasjerte kulturpersonligheten J. H. Lexow: På 1960-tallet var han på jakt etter møbler i forbindelse med restaurering og rehabilitering av Utstein Kloster.

Fra Gustav Fredriks søster, Wilhelmine Erikka, kom en flott 4-seters sittebenk som i dag er godt plassert like under portrettene av ekteparet Garmann.

Kilder

- Privat korrespondanse, notater, tradisjoner og minner
- Folketellinger og adressekalendre fra Stavanger
- Stavanger Aftenblads arkiv
- Bok «Minnemynten» av Bente Borgen, Kolofon Forlag, 2020
- Åpne data på nettet, f. eks. geografiske og slektshistoriske nettsteder

ERNST BAASLAND

HANS NIELSEN HAUGE I STAVANGER

Alexander Kielland sa allerede i 1901: "Større Mand end Hans Nielsen Hauge havde vi aldrig havt. Det burde mer og mer gaa op for os".¹ I år er det 250 år siden Hauge ble født, og det markeres på mange vis. I dag vil både historikere som Berge Furre, økonomer og kirkehistorikere si seg enige med Kielland: *Få enkeltpersoner har endret Norge mer enn Hans Nielsen Hauge.*²

Stavanger/Rogaland er intet unntak; Hauge og haugianerne skapte nytt liv og fremtidstro i byen. Men hvordan? Og hvem var de viktigste aktørene i det 19. århundre? John Haugvaldstad, den fremste haugianeren i Stavanger, var utvilsomt den viktigste. Men det var mange andre.

Hauges eventyrlige liv

Hans Nielsen Hauge (1771–1824), en svært begavet og egentlig lærd bondesønn fra Tune, var i tvil om sin egen livskurs da han 5. april 1796 pløyde åkeren. Mens han sang salmen 'Jesus din søte forening å smake', fikk han en åndsopplevelse som stanset ham i pløyingen:

*Ta deg til fange min tale og sinne,
Led meg og lokk meg så svak som jeg går!
Meg og hva mitt er, jeg gjerne vil miste,
Når du alene i sjelen må bo.*

Som profetene og Jesu første disipler forlot han sitt hjemsted og begynte å forkynne, skrive og skape nye bedrifter. Hans første bok, *'Betragtning over Verdens Daarlighed'* fra 1796, ville i dag ikke vært oppskriften på salgssuksess. Men seks opplag før 1804 tyder på at han traff en nerve i samtiden. Hele hans forkynnelse gjorde det. Den berørte folk og deres hverdagsliv.

"Haugianerne" av Adolph Tidemand fra 1848. Foto: Nasjonalmuseet/Lathion, Jacques.

Portrett av predikant Hans Nielsen Hauge. Foto: Olaf Martin Peder Væring / Nasjonalbiblioteket

Hauge tok hele Norge i bruk. I årene 1796 til 1804 reiste han til sammen 1500 mil, for det meste til fots, – det vil si årlig omtrent avstanden fra Stavanger til Nordkapp. Han grunnla 30 produksjonsbedrifter og minst 150 virksomheter. Saltkokerier, papirfabrikker, spinnerier, møller, teglverk, trykkerier og sagbruk/trelasthandel. 7-8000 arbeidsplasser skapte han i et land med vel 800 000 innbyggere. Han var medeier i to fregatter og flere mindre fartøyer for å bruke dem i Nordlandshandelen, men de kunne også disponeres av marinen. Han ble væreier og kjøpte flere øyer langs kysten fra Bergen til Tromsø; Strusshavn (Askøy), Svanøy, Lovøya (Steigen), Gjæslingen. Oftest solgte han dem videre til haugianere som utviklet næringsvirksomheten i samme ånd. I tillegg drev han bankier-virksomhet før vi hadde

noen banker, og bidro til ideen om sparebanker i Norge. Dagens moteord 'gründer' blir litt stusslig når en leser om investoren, industriherren, skipsrederen Hauge.

Kombinasjonen av stor oppslutning om hans forkynnelse og en enorm suksess som næringslivsleder, var truende for maktelitene. Det ble ikke bedre ved at Hauge tok til orde mot prester og øvrighetspersoner og fikk kongen selv i tale. I tiden 1796 til 1804 ble han arrestert hele 10 ganger. Mange lensmenn ønsket åpenbart ikke å fengsle den gode mannen. Derfor sendte de ham videre til andre lokalsamfunn og andre lensmenn.

Til slutt var det bare kongen som kunne sette foten ned, og det gjorde han i 1804. Da internerte han Hauge på Akershus festning, og her ble han sittende i nesten 10 år – uten lov og dom. Som bemidlet mann måtte han endog betale for maten under fengslingen. Først i 1814 – mens Eidsvollsmennene snekret sammen vår nye liberale grunnlov – ble dommen iverksatt. Den lød på to års slaveri! Den urimelige dommen ble anket. Kong Christian Frederik, som styrte Norge noen måneder i 1814, fikk nå en mulighet til å vise et mer liberalt sinnelag. Men midt under krigen med svenskene rakk han å avslå søknaden: «Ingen benådning kan finne sted».³ Dette var belønningen for Hauges utrolige samfunnsbyggende innsats for Norge.

Hauges fire besøk i Stavanger

Senhøstes 1798 hadde han et kort opphold i Stavanger. Så kort at bl.a. John Haugvaldstad ikke fikk møte ham. John Haugvaldstad drog derfor ens ærend til Bergen for å treffe Hauge. Men da Hauge akkurat hadde dratt fra byen, måtte Haugvaldstad dra hjem til Rennesøy med uforrettet sak. Dette gjorde inntrykk på Hauge. Da han i 1801 kom tilbake til Vestlandet, holdt Hauge møte i stuen hos John og Malene på Haugvaldstad. Det ble et vendepunkt for Rogalands viktigste haugianer og for mange andre.

I 1802 besøkte Hauge bare Røldal, Suldal, Jelsa og Avaldsnes (Karmøy), men to år senere kom han sørfra til Stavanger. Han ble meget imponert over jærbyen. Med sin flid kompenserte de for et mye dårligere jordsmonn enn det Hauge selv var vant med. Også jærbyens kristelighet gjorde inntrykk på Hauge:

Saltrauden på Bru, hvor Hans Nilsen Hauge og Nils Trulsen Bru etablerte et saltverk. Foto: Magnus Bru.

*«Folket her udmærker sig ved Tarvelighed og Arbeidsomhed, uagtet denne Egn er i Agerdyrkning og Kornavling vist den betydeligste paa hele Norges vestre Søkyst, saa spades dog alt deres Agerland; her findes og endeel Cultur og Hoveder af gode Evner, kun at de vare forenet med mer Trofasthed og Sædelighed.»*⁴

Våren 1804 var han igjen på gjennomreise i Stavanger, og den siste gangen, i 1809, satt Hauge egentlig i fengsel. Men det var krisetider i Norge, og da hadde regjeringen behov for gründeren Hauge. Han ble løslatt midlertidig for å anlegge flere saltverk. På Saltrauden nær brygga på Bru så han mulighetene. Her kunne Nils Trulsen Bru, som ble representant til det første oppnevnte Storting i 1814, stå for gjennomføringen.

På sin vei til Kristiansand stoppet han i Høyland. Her samlet særlig møbelsnekkere i området seg omkring Hauge, og møtene i Aasedalen i Ganddal ble en stor begivenhet. Den åndelige søken var her helt annerledes enn lengre syd i stiftet.⁵

*«Alle Steder søgte Folk mig, og hændte det sig at somme gik mange Mil for at faa tale med mig naar jeg ikke kom til dem... Her over Jæderen var en særdeles stor Begjærighed hos Folket at høre gode Tilskyndelser til Guds frygt, saa det var vanskelig at finde saa stor Stue, at de forsamlede fik Rum, ... gik jeg til en agtet Mand, N(ils) A(ase)... Han og jeg overlagde med hverandre at han skulde byde Provsten⁶.. til sig. Dette skeede, og Provsten kom en Søndags Eftermiddag; mange Folk samledes... Da Tiden var sluttet, tog Provsten mig i Haanden, og takkedd mig og ønskede, at jeg maatte ved min Tale virke paa Mennesker.»*⁷

Selv om Bergen og Kristiansand var strategisk viktigere i vest enn Stavanger, så Hauge åpenbart betydningen av Rogaland. Likevel var det her Hauges virksomhet ble stanset. Sogneprest Arve Christian Linde Heiberg på Rennesøy skrev i 1804 et brev til biskop Peder Hansen i Kristiansand som førte til anmeldelse av Hans Nielsen Hauge og hans venner for brudd på konventikkelplakaten. Både Heiberg og Hansen ivret for opplysning og leseselskap, men hadde et dårlig forhold til befolkningen. Peder Hansen sendte klagen på Hauge videre til riksstyret i København. Han mente Hauge skapte «mistillit mot Statens øverste autoriteter og

særlig lærerstanden». Han føyde til; det ser «ut som Hauge har valgt å ligne muhammedaneren Abdul Vechab».⁸ Dette førte til at riksmyndighetene utstedte arrestordre og fengsling av 'oppvigleren' Hauge i 1804.

Med fengslingen skulle en tro at haugianismens tid var over. Men det motsatte skjedde. For Hauge var fra først av opptatt av å finne personer som kunne føre arven videre. Nå skjedde akkurat det, og i Rogaland kunne John Haugvaldstad og Nils Trulsen Bru og flere andre fortsette Hauges arbeid.

Stavanger og nasjonal reisning etter 1800

Den sørgelige situasjonen for Stavanger var resultat av de fatale 1680-årene. 6. mai 1682 beordret kong Christian V at Kristiansand og ikke Stavanger skulle være stiftshovedstad; biskopen og stiftsamtmannen (fylkesmann/statsforvalter) skulle flyttes til Kristiansand. Den store bybrannen i 1684 førte til at Stavanger mistet bystatus, og i 1686 ble den kun et 'ladested'. Riktignok fikk byen raskt tilbake noen av sine privilegier, på Ryfylkes bekostning, og holdt stillingen som eneste kjøpstad i Rogaland på hele 1700-tallet. Likevel kunne Egersund og endog Nedstrand ta opp konkurransen med Stavanger.

Sett fra Hauges side var Bergen den viktigste byen i Norge. Det var her han fikk kjøpmannskap i 1802, og det gav ham rett til å drive handel og lage bedrifter i hele landet. På Sør-Vestlandet var Hauge oftest i Kristiansand, nettopp fordi kongen i København hadde gitt privilegier til den byen på bekostning av Stavanger.

Stavanger var derfor en liten by på begynnelsen av 1800-tallet, med 2466 innbyggere i 1801 og 2530 i 1815. Først da handelen ble liberalisert i 1818, kom befolknings-eksplosjonen. Frem til 1850 ble Stavanger mer enn tredoblet til 14000 innbyggere i 1860 og 20000 i 1875. Drivkraften i den enorme veksten var handelshusene Kielland, Berentsen og andre, men kanskje enda mer haugianerne, som preget byen frem til 1850.

Haugvaldstad og hans venner i Stavanger

Den driftige bonden og fiskeren John Reianes tok imot utfordringen fra Hans Nielsen Hauge. Han sendte Haugvaldstad endog til Sverige, hvor han gjorde stor suksess på tross av sin pipestemme og underlige fremtreden.

For en haugianer av Haugvaldstads type ble Rennesøy etter hvert et for lite sted. Derfor solgte han i 1814 gården sin på Haugvaldstad og etablerte seg i Stavanger. Her kunne han preke friere og samtidig drive forretningsvirksomhet.

Han begynte med å kjøpe «Tegl- og Murstens Fabrique» på Boganes. Den overlot han til nevøen Anders Reianes.⁹ Båt hadde han, og nå kjøpte han fiskenot, kjøpte sild av andre fiskere og begynte å salte den i tønner. Sildetønnene solgte han til jektførere på vei til Østersjølandene. Han kjøpte selv sluppen «Haabet» i 1825. Som Hauge ble Haugvaldstad 'reder'.

Før han omsider fikk borger- og handelsbrev 26. mai 1823, hadde han etablert et bakeri og skaffet seg samtidig utdanning som farger i Kristiansand. Fargeriet trengte plass, og nå kjøpte han hus og et jordstykke i Østervåg 5. I sin 'Kledefabrique' fikk han plass til karde- og vevemaskiner. Fabrikken stod ferdig i 1826. Her fikk seks kvinner og noen menn arbeid, og ullen kjøpte han fra – oftest haugianske - bønder i Rogaland, Vest-Agder og Buskerud. Etter hvert overlot han også denne bedriften til andre; til Daniel Danielsen fra Rennesøy, samtidig som én av arbeiderne, Ole Nilsen fra Hjelmeland, startet Ålgårds Uldvarefabrik, senere DFU. En annen av arbeiderne, Mathias Blumenthal Schreuder, som var farbror til Hans P. Schreuder, den første misjonær i NMS, ble baker. Han fikk da overta et hus på Haugvaldstads eiendom i Østervåg 3 for å drive sitt bakeri. Haugvaldstad skrev senere med en viss tilfredshet: "Der var hos mig fra 26 til 30 Tjænere (ansatte) foruten flere Dag-lønnere, i en Tid av omtrent 20 Aar." Mange av dem fikk mulighet til å stå på egne ben.

Haugvaldstad reinvesterte alltid overskuddet. Blant annet kjøpte han en rekke eiendommer og gårdsbruk; Østervåg 5 og Jorenholmsgate 6b er allerede nevnt. Han kjøpte bruksretten til Skolebekken, som gikk fra Breiavatnet mot Jorenholmen, og sjøhus på Jorenholmen. Senere skaffet han tomt til det første bedehus i byen, bygd som "Haugianernes Opbyggelseshus" i 1846, og i 1840 hadde han bygd et stort, fint nybygg til hjem for 'foreldreløse og fattige pikebørn', 'Josephines Stiftelse' i Kongsgaten 48. I dette lokalet ble Misjonsselskapet stiftet i 1842.

Haugvaldstad sikret seg også flere gårdsbruk i Stavanger. Han kjøpte i 1821 Egenesløkke Litra C av jektfører

Haugehella utenfor huset til Torleiv Bru på Bru. Foto: Magnus Bru.

og haugianer Gregorius Andersen Houe, Øvre Strandgate 70c – kalt ‘Aadlandsstykket’, hvor Malene fikk bo og drive gården. En stor jordeiendom på Øvre Tasta, Tverrveien 1, nordover mot dagens Vølstadveien, og en stor eiendom i Hillevåg kjøpte han også. Her vitner fremdeles ‘Haugvaldstads minde’ om fordums storhet. Utenfor byen kjøpte han sagbruk på Sand, samt deler av gården Frøyland i Riska, samt vannrettigheter til Frøylandsvatnet med plass til en ‘valke- og stampemølle’. Med alt dette skapte han en sammenhengende næringskjede som gav oppblomstring for hele byen.

Haugvaldstad var slik sett den viktigste religiøse og økonomiske aktøren i Stavanger. Mange mislikte og beundret denne underlige mannen fra Rennesøy som med sitt enkle liv la mye av byen under seg. Luksus var det ingen plass for. Da Alexander Lange på slutten av sin prestedid (1818–1840) besøkte Haugvaldstad, satt haugianeren ensom ved sitt middagsbord. På et umalt bord hadde han en trefjøl som tallerken, og på den lå en spekesild og uskrelte poteter. Han spiste med hendene, for bestikk ville ikke Haugvaldstad koste på seg.

Eget forbruk måtte vike til fordel for nye prosjekter hvor andre fikk muligheter til å videreføre bedrifter.¹⁰ Hauge utfordret flere kvinner til å preke og være med i bedriftslivet. Haugvaldstad gjorde det i noe mindre grad. Men bl.a. var madame Anne Skjefstad, som var gift Seglem og senere Børresen, både predikant og i den innerste Haugvaldstadskretsen.

Ikke rart at bokstavelig talt halve byen med 20.000 innbyggere var på bena da Haugvaldstads kiste ble ført fra Domkirken til Lagård kirkegård. Haugvaldstad ble ‘Haugianerbiskopen’,¹¹ og han arbeidet helt i tråd med Huges ønsker.

Mens Hauge i dag ikke har noen gate eller plass oppkalt etter seg i Stavanger, viser John Haugvaldstads gate i Gamle Stavanger og Haugvaldstads minne i Hillevåg sporene av den store mannen i haugianismen.

Hauge og haugianerne sett med Alexander Kiellands briller

Alexander Kielland giftet seg i 1872 med Beate Ramsland. Hun var datter av haugianeren og Haugvaldstad-vennen Pe-

der Endreson Ramsland. Derfor forsto Kielland bedre enn mange Hans Nielsen Huges innsats, og han hadde en ekte beundring for Hauge som innovativ samfunnsreformatør. Han delte ikke fromhetsmønstrene i haugianismen og bare delvis forretnings-visjonen til Hauge og Haugvaldstad. Men han hadde respekt for hvordan underprivilegerte, fattigfolk, og også kvinner ble løftet opp av Hauge og andre ledere. Han var også imponert over at leseferdigheten økte og at en litterær kultur og en rekke trykkerier oppstod der Hauge virket. Men Kielland hadde mindre interesse for Hauge som teolog, salmedikter, åndelig leder og normsetter.

Kielland omtaler romanfiguren 'Den gamle Farveren' (Haugvaldstad) med respekt. Enda større respekt hadde han for de gamle haugianere:

«Haugianerne har jeg skildret med Sympathi for de første levende Kristne fra Huges egen Tid». Tilsvarende kritisk er han mot de senere 'haugianere'; «jeg har ladet Efterfølgerne gaa op i verdslig Handel og det blødsødne Hykleri, som nu er trængt helt op til endel af Præsterne og som danner Grundvolden for næsten alle vore Fruentimmers Religiositet.»¹² Her ligger nok kritikken – og bitterheten – mot Lars Oftedal bak.

Haugianerne i tiden 1850–1900

I tiden frem til Haugvaldstad døde, hadde haugianismen vært en drivende kraft i byen, ikke bare merkantilt, men også religiøst. Etter 1850 ble kvekernes og brødremenighetens innflytelse mindre. Asbjørn Kloster, som ble kveker i 1845, arbeidet nå først og fremst for avholdssaken. Sammen med Carl Nyman dannet han den første Avholdsforening i Stavanger i 1859.¹³ Haugianerne arbeidet etter 1850 mindre med disse gruppene og mer med det statskirkelige etablissement med Alexander Lange, A.L. Kiellands onkel, i spissen. Hauge hadde i sitt testamente bedt tilhengerne ikke danne frikirker. Haugianerne skulle heller være en kraft innenfor statskirken. Det overrasker derfor ikke at Huges sønn, Andreas, ble prest, prost og utgiver av salmebok. Andreas giftet seg med Gabriel og Gustava Kiellands datter Gabrielle, og slik fikk han tilknytning til Stavanger. Andreas Hauge startet opp 'Norsk Missionstidende' i 1845 og var den første lønnede sekretæren i Det Norske Misjonsselskap fra 1849

til 1852. Han samarbeidet godt med den toneangivende presten i den nye Petri-kirken fra 1866, Johan Ernst Welhaven, bror av den berømte dikteren. Som sin bror var han en ordkunstner, og det overrasket noen at hele byens festtaler kom haugianerne i møte. Han ble nestformann i hovedstyret i Det Norske Misjonsselskap, formann i Stavanger Maadeholdsselskab og styreformann i Stavanger Arbeideres Understøttelsesforening.

Merkantilt var Stavanger inne i en god utvikling. Sild- og seilskutetiden fortsatte i Stavanger frem til 1880-årene, men de ytre konjunktorene og aktørene i byen var nå andre og hadde andre holdninger. De ledende handelshus fjernet seg fra de haugianske idealer. Og nå kunne næringslivet ikke helt fange opp arbeideroverskuddet som følge av det store hamskiftet i jordbruket på 1860-tallet. Stavanger ble derfor et senter for utvandringen til Amerika. Men fremdeles fikk sjøfart og fiske i gang en lang rekke småbedrifter (reperbaner, seilmakere, bøkkere, trelastbedrifter og kjemiske bedrifter). Handelshusene vokste samtidig som en ny lovende næring så dagens lys. Stavanger Preserving ble grunnlagt i 1873 som den første hermetikkfabrikken, og ti år senere startet det store hermetikk-eventyret med Christian Bjelland. Det samme året ble det store kriseåret for handelshusene i byen. Kiellands 'Fortuna' fra 1884 beskriver nærgående og smertefullt det krakket som rammet 'hele byen' i 1883.

Noen bevegelser følger lovmessigheten: man- movement – machine – monument.¹⁴ Til en viss grad gjelder dette haugianismen. Hauge (man) og hans bevegelse (movement) ble etter 1850 organisert inn i Misjonsselskapet og (Det norsk-lutherske) indremisjonsselskap, som samtidig var en del av statskirke-strukturen. Lars Oftedal (1838–1900) var en særegen personlighet som gikk sine egne veier, men så seg selv som del av haugianismen.

Oftedal ble i 1874 prest i Stavanger (Hetland og senere St. Petri), og han tok straks en ledende rolle. Han var som Hauge en stor folkelig forkynner og vellykket gründer, selv om gründer-virksomheten begrenset seg til avis (Vestlands-posten og senere Stavanger Aftenblad), forlag og bedehusbygging. Det nye med Oftedal var at han ble politisk aktiv i partiet Venstre. Både Oftedal og Kielland var Venstre-folk, og i den haugianske byen var Venstre den dominerende po-

litiske kraft. Rektor Steen på Kongsgård ble endog Venstres andre statsminister. Allerede på det såkalte Bondestortinget i 1833 ble haugianerne en viktig politisk kraft, som senere ble kanalisert inn i (Vestlands-)Venstre.¹⁵

Oftedal stemte imot sitt bysbarn Alexander Kiellands søknad om statens dikterlønn. Kiellands motsvar kom i romanen 'St. Hans-fest', hvor han er nådeløs mot 'kani-nene' (Lars Oftedal og hans tilhengere). Med sin ulykksalige kombinasjon av svovelprekener og økonomisk utpressing videreførte Oftedal slett ikke Hauge-arven, ifølge Kielland. Som teglverkseier ville Alexander L. Kielland selv videreføre noe av Huges forretningsmodell; forretningsmenn skulle ikke undertrykke og utnytte sine arbeidere for egen vinnings skyld.

Vi begynte med å sitere Kielland. Anledningen var 50 års-jubileet for Arbeidernes Understøttelsesforening i Bergelandsgaten søndag 10. november 1901. Her føyde han til "at foreningens stiftelse indirekte skyldes Norges største mand i dette aarhundrede, Hans Nielsen Hauge, idet de mænd som tog initiativet til foreningen, var Huges tilhængere".

Hauge-arven etter 1900

Det er ikke fullt så tydelige spor etter Hauge i det 20. århundre. Men vår fremtredende filosof Gunnar Skirbekk fremhever i boka 'Norsk og moderne' Hauge-bevegelsen som den sterkeste folkelige kraft som gjør Norges utvikling *forskjellig* fra den vi ser i andre land.¹⁶

I jubileumsåret 2021, 250 år etter at Hauge ble født, ønsker derfor mange å tegne Hauge i sitt bilde. Sosialister, NHO, gründere, indremisjonen, misjonsbevegelsen, kvin-nebevegelsen og flere tar Hauge til inntekt for seg. Det er lite å si på det. Hauge-arven er så rik at mange kan forsyne seg med sin bit av den.

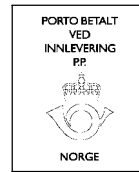
Noter

- 1 I et foredrag 10.11. 1901 i Arbeidernes Understøttelsesforening i Stavanger.
- 2 Arne Garborg sa tilsvarende: «det er ikke Henrik Wergeland, mens Hans Hauge som har skabt det norske nittende Aarhundre». I *'Trette mænd'* (1891) lagt i munnen på Gabriel Gram (Første del II).
- 3 Han føyde riktignok til: «men saken må behandles og pådømmes av Overkriminalretten».
- 4 *Beskrivelse over Hans Nielsen Huges reiser, vigtigste hendelser og tildragelser: tillegemed en fortælling om de forskjellige religions-partier, han paa sine reiser er bleven erkyndiget om: samt et kort hoved-indhold af hans egne religions-begreber eller troes-bekjendelse, i:* Hans Nielsen Huges Skrifter. B. VI, Oslo 1952, 37.
- 5 *Beskrivelse*, s. 36; bortsett fra Lister-landet mente Hauge at «faa.. som havde Lyst til aandelig Beskjæftigelse, men mer til Ondskap, gevinst og sanselige Fornøielser, uvillig at tjene...»
- 6 Prosten Knud Wessel Brown (1754-1837) ble sogneprest/prost i Høyland i 1791. Hans holdning til Hauge var ikke alltid den samme som han viste i møtet med Hauge selv. Overfor sine overordnede sverter han og anklager Hauge og Haugianerne.
- 7 *Beskrivelse*, s. 37.
- 8 Den strenge sunni-muslimen Muhammad ibn 'Abd al-Wahhab (1703-1792) ble ledende kraft i Saudi-Arabia på den tiden, og siden 1920-årene har wahhabismen her vært gjeldende ideologi. Som kjent har wahhabismen senere inspirert Taliban og andre radikale bevegelser i Islam.
- 9 Han skriver i sine erindringer (*Tilbageblik paa mit Liv, Stavanger 1851*): "Da jeg nu var flyttet til Stavanger som Farver, men ikke kunde sysselsætte alle de Mennesker, der bade mig om Arbeide, anlagde jeg et lidet Bageri, en Klædefabrik, en Valkemølle, en Brisselmølle, drev Sildesalteri, og kjøbte i Nærheden af Byen Jord til opdyrking, deels for at kunde skaffe flere Hænder sysselsætelse, deels for at vise, at det ogsaa lader sig gjøre at være virksom paa Jorden og dog have sit Sind vendt til Himmelen".
- 10 I tillegg til de nevnte bl.a. fiske og smaahandler Ole Seglem fra Eigerøy, jektfører Gregorius Andersen Houe, farger Daniel Danielsen, farger Helge Myhre, skredder Michael Svendsen, slakter Nils Gundersen Aadland, kjøpmann og jekteskipper Engel Hansen, garver Hans Rønneberg, bokkermester Valhaug, glassmester Jacob Jacobsen, garver og kardemaker Asser Tollagsen, m.flere.
- 11 I en tid med biskop i Kristiansand var det stort rom for sterke skikkelser i Stavanger, Dette rommet fylte Haugvaldstad og Lars Oftedal – om enn på helt forskjellig måte. Biskop Sørensen (1811-1823) var vennligsinnet overfor haugianismen, mer enn de følgende J.S. Munch, M. Sigwaldt, J.v.d. Lippe, Jørgen Moe.
- 12 Brev av 07.1882 til sin venn, konsul og kjøpmann Fredrik Hansen.
- 13 Stavanger yngre Afholdenhedsforening mod brugen af alle berusede Drikke, 29. desember 1859. Kloster hadde i sin ungdom solgt brennevin hos kolonialhandler Villumsen i Østervåg. Nå tok han oppgjør med den frie flyt i en by med 10 skjenkesteder for brennevin og 39 for vin og øl. I 1867 ble 394 752 potter brennevin innført.

- 14 Teorien eller bedre modellen dukker ofte opp i sosiologisk litteratur, og treffer ofte noe riktig, men forenkler alltid noe. Dessverre ble Haugianismen i det 20. århundre for mye 'monument', som ble beundret – også av arbeiderbevegelsen. Men først i det 21. århundre er Haugianismen som inspirasjon og levende kraft i ferd med å få betydning.
- 15 Det er denne historien Berge Furre skildrer på en utmerket måte i boka: *Soga om Lars Oftedal*. Stavanger 1990.
- 16 Skirbekk, *Norsk og moderne*. Res publica forlag 2017, 34-40

Returadresse: Byhistorisk forening Stavanger,
Krysantemumhagen 41, 4022 Stavanger

Styret i Byhistorisk Forening 2021

Anne Tove Austbø

Tlf. 92664860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Jan Magne Arntsen

Tlf. 414 45 267 E-post: jan@arntsen.net

Henning Olsen

Tlf. 908 74 492 E-post: hhi@lyse.net

Ove Jølbo

Tlf. 9348 8135 E-post: ove.jolbo@lyse.no

Hilde Krogh

Tlf. 982 06 670 E-post: hilde.krogh@me.com

Ingrid Milde

Tlf. 906 60 887 E-post: ingridmilde10@gmail.com

Harald Maaland

Tlf. 48024327 E-post: hmaaland@gmail.com

Lars Olsen Neby

Tlf. 988 74 160 E-post: lars.neby@stavanger.kommune.no

Hans Eyvind Næss

Tlf. 51548509. Mobil: 97730167 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Åshild Sæland

Tlf. 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaktør), Åshild Sæland, Lars Olsen Neby,
Harald Maaland og Jan Magne Arntsen.

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK AS- STAVANGER